

Prirodzenosť náboženského myslenia

Mária Spišiaková

SPIŠIAKOVÁ, M.: Naturalness of religious thinking. *Studia Aloisiana*, 2019. The main goal of the paper is to present some theories of religious thinking from the perspective of Cognitive Science of Religion (CSR) – standard and extended model, evolutionary approach to religious cognition. The main focus of CSR is on unconscious processes such as thoughts, biases, emotions, and motivations. Cognitive scientists of religion are interested in exploring the causal mechanisms that might account for the recurrent patterns of religious beliefs and practices. This need not be in conflict with the religious or theistic explanation of religion, in contrary, it can help a better understanding of how religious concept are spread, remembered, developed and entrenched in human mind. The results of CSR can help us to understand the link between natural religious thinking, religious doctrine and practice.

Keywords: cognitive science of religion, modular theory of mind, dual-process theory, adaptation

Existencia náboženstva naprieč celými dejinami ľudskej civilizácie i naprieč všetkými kontinentmi je takým rozšíreným a zvláštnym fenoménom, že si vyžaduje vysvetlenie. Podľa niektorých sa toto vysvetlenie nachádza v dvoch radikálne odlišných možnostiach: buď stojí pri zrode náboženskej viery nadprirodzený zásah, alebo ide o nejaký skrat racionálneho myslenia; resp. buď má tento jav nadprirodzenú, alebo celkom prirodzenú príčinu. Cieľom tohto článku je ukázať, že na základe poznatkov z kognitívnych vied je možné prísť aj k menej radikálnemu záveru, totiž že existujú prirodzené kognitívne predpoklady vzniku náboženstva, čo však nevylučuje súčasné nadprirodzené pôsobenie.

Podľa kresťanskej náuky je viera vliatou čnosťou, čo znamená, že na jej nadobudnutie je potrebné nadprirodzené Božie pôsobenie. Zároveň sa však predpokladá istá disponovanosť človeka prijať tento Boží dar – ktorý je ponúknutý každému – rozvíjať ho, sprostredkovať druhým a žiť podľa neho. Podľa A. Kannyho je náboženská viera „stavom mysle“, ktorý charakterizujú presvedčenia, že (1) Boh existuje; (2) Boh nám zjavil isté pravdy; (3) Bohu dôverujeme a sme zaviazaní riadiť sa jeho príkazmi.¹ Je teda zrejmé, že základný

¹ Porov. KENNY, A.: *Co je víra*. Praha : Česká křesťanská akademie, 1995, s. 9.

pilier, na ktorom väčšina náboženstiev buduje, je viera v existenciu nadprirodzenej bytosti (Boha) či bytostí. Kresťanská viera predpokladá osobného Boha, schopného komunikovať s človekom a nadviazať s ním dôverný vzťah.

Naturalistické prístupy vysvetľujú existenciu náboženstva v súvislosti s evolúciou človeka, jeho sociálnej povahy a psychologických potrieb. Skúmajú náboženstvo z pohľadu antropológie, sociológie a religionistiky, pričom ho chápu predovšetkým ako kultúrny a spoločenský fenomén.² Ani psychologické teórie³ však neposkytli uspokojivé vysvetlenie náboženstva z hľadiska vzniku náboženského myslenia a viery u jednotlivca.

V nedávnej dobe sa v interdisciplinárnej oblasti kognitívnych vied začala rozvíjať tzv. kognitívna veda náboženstva, ktorá sa zameriava na predpoklady a fungovanie náboženského myslenia ako súčasti ľudskej kognície. V rámci nej bol najskôr vypracovaný tzv. štandardný model, podľa ktorého je náboženské myslenie vedľajším efektom rôznych špecializovaných kognitívnych konceptuálnych architektúr, ako je napríklad detekcia konateľov, teória mysle, ľudová ontológia⁴ a iné. Náboženské pojmy a presvedčenia sa teda z evolučného hľadiska chápu ako pravdepodobný – aj keď nie nevyhnutný – vedľajší produkt⁵ normálneho fungovania ľudských kognitívnych schopností. Cieľom kognitívnej vedy je objasniť spôsob prijímania, zapamätania a šírenia náboženských konceptov, ich prepojenie s náboženskou praxou či rituálmi a prechod od prijatia náboženských pojmov k presvedčeniu o ich pravdivosti.

Pochopenie kognitívnych procesov, ktoré s náboženskou vierou súvisia, môže byť užitočné aj z pohľadu kresťanského náboženstva, lebo umožňuje lepšie pochopiť, čo z prirodzených podmienok podporuje prijatie obsahov viery, jej rozvíjanie a utvrdzovanie.⁶ Cieľom príspevku je bližšie predstaviť niektoré teórie kognitívnej vedy náboženstva, poukázať na súvis medzi náboženskou kogníciou a náboženskou praxou.

2 Porov. napr. HALBWACHS, M.: *Pôvod náboženského vedomia podľa E. Durkheima*. Bratislava : Chronos, 1997. Durkheim chápe náboženstvo ako sociálny fakt, faktor sociálnej solidarity, pričom psychologický aspekt náboženstva previedol do kolektívneho vedomia, ktoré má vplyv na formovanie individua. Ide o „úhrn vier a citových zážitkov spoločných v priemere členom jednej a tej istej spoločnosti“ (s. 101), pričom tento systém má svoj vlastný život.

3 Napríklad Freud náboženstvo označuje za kolektívnu ilúziu, za „detskú neurózu“ ľudstva, ktorú podľa neho raz prekoná.

4 Pod pojmom ľudová ontológia rozumieme bežné ontologické očakávania, t. j. bežný spôsob uvažovania o veciach vo svete v ontologických kategóriách, ako sú predmety, rastliny, zvieratá a osoby, pričom sa s každou touto kategóriou intuitívne spájajú isté očakávania, napr. osoba myslí, cíti, pohybuje sa sama od seba a pod.

5 „*Evolutionary byproduct*“ alebo „*evolutionary accident*“ značí, že ak organizmus má danú vlastnosť, táto nezvyšuje schopnosť organizmu odovzdať svoje gény ďalším generáciám, a teda nie je možné jej existenciu vysvetliť čisto na základe prirodzeného výberu.

6 Oviedo pripomína, že kresťanská teológia oscilovala medzi extrémami uznávania dôležitej úlohy prirodzených alebo intuitívnych foriem religiozity a opačnou pozíciou, keď sa na ne hľadelo ako na klamné, ohlupujúce a zavádzajúce veriaceho na cestu modlárstva a auto-projekcie. Niekedy sa niektoré prvotné štruktúry chápali ako transcendentná podmienka možnosti prijatia božského zjavenia, inokedy sa vrodené ľudské dispozície chápali ako prekážka, ktorá odvádza od hlbšieho chápania viery. OVIEDO, L.: *Religious Cognition as a Dual-Process: Developing the Model*. In: *Method and Theory in the Study of Religion*, roč. 27, č. 1, 2015, s. 52.

Štandardný model náboženskej kognície

Antropologicko-psychologicko-sociologické vysvetlenia existencie náboženstva sa často zakladali na tom, že náboženstvo: (1) odpovedá ľuďom na metafyzické otázky; (2) znižuje strach a úzkosť; (3) ponúka vysvetlenie niektorých skutočností (napr. prečo je v prírode poriadok, prečo existuje zlo); (4) vysvetľuje mentálne javy, ako sú sny a vízie; (5) napomáha sociálny poriadok v zmysle súladu medzi partikulárnymi morálnymi a sociálnymi hodnotami; (4) náboženské reprezentácie sa objavujú ako akcidentálne mentálne udalosti, no ich odmietnutie si vyžaduje väčšie úsilie, ako ich prijatie.⁷ Tieto vysvetlenia sa však ukazujú ako nedostačujúce, lebo neodpovedajú na otázku po samotnom pôvode náboženského myslenia.

Náboženským myslením a vznikom náboženských presvedčení sa zaoberá kognitívna veda náboženstva (*Cognitive Science of Religion* – v ďalšom CSR),⁸ ktorá vznikla pomerne nedávno ako súčasť širšej interdisciplinárnej oblasti kognitívnych vied. Jej ambíciou je prepojiť vysvetlenia náboženstva z pohľadu humanitných vied – sociológie, psychológie a antropológie s poznatkami prírodných vied – neurovedy a evolučnej biológie. Teda istým spôsobom „zmieriť“ deterministický svet biológie s ľudským svetom slobodnej vôle a spoločensky vytvorenej identity. Alebo, inak povedané, prepojiť kauzálne vysvetlenia náboženského myslenia a správania patriace do domény fyzikálne ukotvených biologických procesov a teórie pracujúce s vedomou ľudskou motiváciou, hodnotami a intencionalitou.⁹ Výsledkom by mala byť odpoveď na otázku, prečo je náboženstvo také rozšírené napriek tomu, že náboženské praktiky si vyžadujú veľa síl a času (sú kognitívne nákladné), prečo niektoré náboženské idey a praktiky vyhrávajú nad inými a zároveň prečo majú všetky náboženstvá isté spoločné črty.

Náboženstvo nie je v rámci CSR presne definovaná kategória, chápe ho ako súbor mnohých reprezentácií, konceptov, udalostí a činností, ktoré sú temer vždy spojené s myšlienkou nadprirodzeného konateľa. Predmetom

7 Porov. BOYER, P: Why is Religion natural. In: *Skeptical Inquirer*, roč. 28, č. 2, 2004, s. 1 – 3.

8 Vznik CSR sa datuje do 90-tych rokov minulého storočia, keď bolo publikovaných viacero veľmi vplyvných kníh a článkov, ktoré položili jej základy (E. Thomas Lawson and Robert McCauley: *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture* and *Bringing Ritual to Mind: Psychological Foundations of Cultural Forms* by, Pascal Boyer: *Naturalness of Religious Ideas*, Harvey Whitehouse: *Inside the Cult and Arguments and Icons*, a rozvinutie teórií predložených v knihe Stewart E. Guthrie: *A cognitive theory of religion* v knihe *Faces in the Clouds*). V r. 2000 Justin L. Barrett veľmi dobre definoval oblasť záujmu tejto vedy a zaviedol termín „kognitívna veda náboženstva“ vo svojom článku „Exploring the natural foundations of religion“. Od roku 2000 sa CSR rozvíjala a zapájalo sa do nej čoraz viac výskumníkov i experimentátorov z rôznych náboženských tradícií. Spájala ich snaha preskúmať náboženstvo z kognitívneho a evolučného pohľadu a tiež za pomoci poznatkov nových rozvíjajúcich sa vied. K vzájomnej spolupráci prispelo najmä združenie International Association for the Cognitive Science of Religion, ktoré vzniklo roku 2006.

9 Porov. LANG, M.: *The Cognitive Science of Religion*. Dizertačná práca. Brno : Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav religionistiky, 2016, s. 2.

CSR je náboženská kognícia, pričom sa usiluje „identifikovať ľudské myslenie alebo vzorce správania, ktoré by sa mohli považovať za náboženské a snaží sa objasniť, prečo sa tieto vzorce opakujú naprieč kultúrami“.¹⁰ Zameriava sa na mentálne koreláty náboženského obsahu, t. j. mentálne reprezentácie¹¹ týkajúce sa domén, ktoré súvisia s náboženstvom (doména je obsah vzťahujúci sa k jednému všeobecnému pojmu).¹² Analýzou týchto reprezentácií dospieva k hypotézam, ako funguje náboženské myslenie. Objasňuje spôsob, ako sa získavajú a šíria náboženské idey, ako sa stávajú predmetom hlbkej viery a ako vstupujú do ľudského rozhodovania pri riešení rôznych problémov. Jej cieľom je ukázať konzistentnosť náboženských presvedčení s fyziologickými operáciami v mozgu a objasniť, prečo existujú v každej kultúre, ale nie v každej individuálnej myslí. Náboženstvo je podľa nej kognitívne prirodzené,¹³ teda ľudská myseľ je usposobená tak, že zachytáva a odovzdáva náboženské idey skôr než nejaké iné.

Ľudská kognícia sa vo všeobecnosti skladá z dvoch prvkov: obsahu kognície (kognitívne reprezentácie) a mechanizmu spracovania tohto obsahu: „Kognitívne reprezentácie sú mentálne symboly, ktoré niečo zastupujú, a komputácie sú procesy, ktoré narábajú s týmito symbolmi k výstupu užitočnému pri rozhodovaní.“¹⁴ Náboženské mentálne reprezentácie¹⁵ sú nositeľmi významu o náboženských objektoch, konateľoch či udalostiach (kríž, Boh, vzkriesenie) a ich špecifikom je to, že obsahujú tzv. kontra-intuitívne¹⁶ vlastnosti. Napríklad

10 BARRETT, J.: Cognitive Science of Religion: What is It and Why is It? In: *Religion Compass*, roč. 1, č. 1, 2007, s. 768.

11 Mentálny korelát náboženského obsahu je to, čo zodpovedá istému náboženskému pojmu na mentálnej úrovni, teda mentálna reprezentácia daného pojmu. „Koncept mentálnej reprezentácie predstavuje styčný bod medzi materiálnou úrovňou bunky a abstraktnou úrovňou ducha, resp. vedomia. Cieľ všetkých kognitívnych výkonov je navrhovanie koherentného modelu vnímaného sveta a pochopenie pravidelnosti tohto modelu, teda konštrukcia koherentnosti sveta ako jeho projekcie [...] Tvorba koherencie, teda konštrukcia koherentnej mentálnej reprezentácie, je najvyšším cieľom vnímania a zároveň aj porozumenia jazyka.“ Vid: MIKULÁŠ, R.: Mentálna reprezentácia. In: SAV, <http://hyperlexikon.sav.sk/sk/pojem/zobrazit/paradigmy/40/mentalna-reprezentacia> (6. g. 2019).

12 Porov. HIRSCHFELD, L. A. – GELMAN, S. (eds): *Mapping the Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 119 – 148. Dostupné abstrakty online: http://cogweb.ucla.edu/Abstracts/Hirschfeld_Gelman_94.html

13 Launonen upozorňuje na to, že ak sa hovorí o prirodzenosti náboženstva, treba spresniť, v akom zmysle sa pojem „prirodzené“ chápe. Pokým niektorým autorom ide o tzv. ontologickú prirodzenosť, teda chápanie náboženstva ako čisto prirodzeného fenoménu, prirodzenosť možno chápať aj v metodologickom zmysle, že jeho skúmanie sa deje metódou prírodných a behaviorálnych vied. V našom ponímaní pôjde o prirodzenosť v zmysle „vlastné“ človeku. Viac o problémoch spojených s chápaním prirodzenosti pozri LAUNONEN, L.: The Naturalness of Religion: What It Means and Why It Matters. In: *Neue Zeitschrift fur Systematische Theologie und Religionsphilosophie* (NZSTH); roč. 60, č. 1, 2018, s. 84 – 102. Dostupné online: <https://doi.org/10.1515/nzsth-2018-0005> (3. 10. 2018).

14 SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion. Extending the Cognitive Science of Religion*. Palgrave frontiers in philosophy of Religion, Palgrave Macmillan UK, 2014, s. 56.

15 Mentálna reprezentácia pojmu nie je to isté ako pojem. Pojem totiž nie vždy zodpovedá tomu, čo sa predpokladá, že si ľudia myslia, a v prípade teologických pojmov tomu, čo učí náboženstvo. Pojmy nikdy nie sú úplne dostupné vedomej kontrole.

16 To značí, že narušujú prirodzené ontologické očakávania, t. j. bežný spôsob uvažovania o veciach vo svete v ontologických kategóriách, ako sú predmety, rastliny, zvieratá a osoby. Protirečia niektorým intuitívnym očakávaniam preneseným z aktivovanej ontologickej kategórie (napr. koncept ducha aktivuje

anjeli sú osoby bez tela, duša je nemateriálna zložka osoby, ktorá prežije smrť, Boh je osoba, ktorá je všade prítomná. Podľa kognitívnej vedy sa náboženské reprezentácie spracúvajú bežnými kognitívnymi procesmi, pričom intuitívne závery produkované pri ich spracovaní sa spájajú so sociálnymi inštinktnými a inštinktnými na prežitie.

Kultúrny prenos pojmov sa nedeje jednoduchým prevzatím z jednej mysle do druhej, ale vyžaduje si deduktívny proces, pri ktorom si ľudia všímajú správanie druhých a hľadajú v ňom kľúč na odvodenie ich úmyslov a myšlienok. Na základe toho si naplňajú pojmy istým obsahom, a tak sa neustále vytvárajú nové varianty reprezentácií prevzatých pojmov. Ak u členov istej skupiny (napríklad náboženskej) existuje vzájomná podobnosť medzi reprezentáciami, ide o tzv. „kultúrnu reprezentáciu“. Uvedená podobnosť naznačuje, že niektoré koncepty sú pre kultúrny prenos vhodnejšie, naopak iné sú časom zabudnuté alebo modifikované. Okrem toho existujú koncepty, ktoré sú odolnejšie voči skresleniu (*distorsion*), stabilnejšie a rozšírené naprieč rôznymi skupinami. Boyer sa domnieva, že pre kultúrny prenos sú vhodnejšie pojmy, ktoré zodpovedajú tzv. „ľudovej ontológii“¹⁷, predstavujúcej súbor očakávaní týkajúcich sa istého druhu vecí, ktoré nachádzame vo svete. Špecifikum prenosu náboženských pojmov spočíva v tom, že sa nielen aktivuje súbor ontologických kategórií (osoba, vec, zviera, atď.) a s ním spojené intuitívne očakávania (duchovia majú myseľ) – ako je to bežné pri každom prenose –, ale zároveň sa niektoré intuitívne očakávania narúšajú (duchovia sú osoby, ktoré sú neviditeľné).

Korene vzniku náboženského myslenia treba podľa CSR hľadať v bežných ľudských kognitívnych schopnostiach. Myseľ obsahuje sadu kognitívnych nástrojov, ktoré sa zapájajú do riešenia doménovo-špecifických problémov. Pre každú dôležitú doménu existuje špeciálny kognitívny mechanizmus, ktorý vedie k určitému intuitívnemu záveru (napr. v súvislosti s osobou je hneď zrejmé, že je živá, má rozum, city, uvažuje podobne ako ja).¹⁸ Tieto doménovo-špecifické mechanizmy sa nazývajú tiež kognitívne moduly a väčšinou pracujú bez toho, aby sme si to uvedomovali.

Hoci zatiaľ neexistuje jednotná teória ľudskej kognície, pomerne dobre známe sú niektoré základné kognitívne princípy a spôsob fungovania ľudskej mysle. Na základe toho bol vytvorený tzv. *štandardný model náboženskej kog-*

kategóriu osoby, spĺňa očakávania, že osoba myslí a koná, ale protirečí prirodzenému očakávaniu, že osoba má telo). Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 43 – 48.

17 Porov. BOYER, P.: Functional Origins of Religious Concepts: Ontological and Strategic Selection in Evolved Minds. In: *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, roč. 6, č. 2, 2000, s. 196.

18 Porov. napríklad BOYER, P.: Natural epistemology or evolved metaphysics? Developmental evidence for early-developed, intuitive, category-specific, incomplete, and stubborn metaphysical presumptions. In: *Philosophical Psychology*, roč. 13, č. 3, 2000, s. 277 – 297. Boyer tu argumentuje, že existujú akési prvé rozlišovacie mechanizmy už u malých detí, ktoré im veľmi skoro umožňujú rozpoznávať vo svete základné metafyzické kategórie, ako sú zviera, osoba, vec, a následne vyvodzovať isté očakávania v závislosti s ich vlastnosťami či správaním (s. 280 – 281).

nície,¹⁹ ktorý vychádza z toho, že náboženské myslenie je náhodným vedľajším produktom doménovo-špecifických kognitívnych adaptácií²⁰ mysle – ako napr. schopnosti detekovať konateľov (tzv. *Hyperactive Agency Detection Device* – HADD), teórie mysle (*Theory of Mind* – ToM),²¹ ľudovej ontológie a iných doménovo-špecifických konceptuálnych architektúr –, ktoré definujú a zároveň vymedzujú svet náboženských reprezentácií a s nimi spojeného správania.

Model je založený na existencii kognitívnych modulov alebo modulom podobných štruktúr a obsahuje nasledujúce prvky:

1. bežné doménovo-špecifické funkcie vytvárajú a podporujú náboženské reprezentácie ako prirodzený vedľajší produkt;
2. intuitívne doménové úsudky sú narušené minimálne kontra-intuitívnymi konceptmi;²²
3. schopnosť detekovať konateľov vedie k myšlienke o prítomnosti nadprirodzených konateľov;²³
4. vlastná intencionalita vedie k úsudkom o intencionalite nadprirodzených konateľov;²⁴
5. schopnosť detekovať emócie vedie k prisudzovaniu emocionálnych stavov nadprirodzenému konateľovi (čo súvisí s ďalšími existencionálnymi dôsledkami);

19 Názov pochádza od P. Boyera, podľa ktorého tento model zachytáva opakujúce sa črty mentálnych reprezentácií náboženských pojmov, ktoré majú zhruba rovnakú formu naprieč kultúrami. Porov. BOYER, P.: A reductionistic model of distinct modes of religious transmission. In: WHITEHOUSE, H. and McCAULEY, R. N. (eds): *Mind and Religion: Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity*. Walnut Creek, CA : AltaMira Press, 2005, s. 3.

20 Pojem „adaptácia“ sa vzťahuje na biologickú zdatnosť (*fitness* – schopnosť jedinca odovzdať svoje gény ďalšiemu pokoleniu, t. j. dožiť sa reprodukčného veku a úspešne priviesť na svet potomstvo), zapríčinenú kumulatívnym pôsobením prirodzeného výberu. Adaptácie sú črty, ktoré sa vyvinuli kumulatívnym pôsobením náhodného výberu, pričom evolúcia prirodzeným výberom je možná (hoci nikdy nie garantovaná v dôsledku stále prítomnej náhodnosti) vždy, keď je dediteľná variácia medzi členmi reprodukčnej populácie. Porov. POWELL, R. – CLARKE, S.: Religion as an Evolutionary Byproduct : A Critique of the Standard Model. In: *Brit. J. Phil. Sci.*, roč. 63, č. 3, 2012, s. 479.

21 Intuitívna teória mysle je doména očakávaní a princípov, ktoré nám umožňujú predstaviť si, že správanie živočíchov a ľudí je riadené vnútornými reprezentáciami: presvedčeniami, zámermi, emóciami. Ide o istú schopnosť „čítať v myslí“, teda robiť úsudky o mentálnych stavoch iných konateľov. Porov. BOYER, P.: Functional Origins of Religious Concepts: Ontological and Strategic Selection in Evolved Minds, s. 197.

22 Niektoré znaky konceptov majú dramatický dopad na ich zapamätateľnosť a pravdepodobnosť prenosu, takéto koncepty sa nazývajú kognitívne optimálne. Patria k nim aj minimálne kontra-intuitívne koncepty, ktoré protirečia hlbokým a základným intuitívnym očakávaniam, spojeným so každodennými objektmi, no nesmú im protirečiť príliš, teda vo viacerých ohľadoch. Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 43.

23 Dennett uvádza, že ľudská myseľ je naplánovaná tak, že v neistých okolnostiach registruje konateľskú zodpovednosť. Myseľ má silnú schopnosť intuitívne prisudzovať konateľské, cieľovo-zamerané správanie aj v prípade udalostí či situácií. To vedie ku všeobecnému predpokladu, že veriaci prirodzene usudzujú na prítomnosť a záujem nadprirodzeného konateľa, ktorému prisudzujú zodpovednosť za nevysvetliteľné veci. Porov. DENNETT, D.: *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. New York: Viking, 2006, s. 108 – 116.

24 Intencionalita značí, že ľudská myseľ pracuje s mentálnymi, reprezentatívnymi stavmi, ktoré umožňujú koncipovať vec špecifickým spôsobom (pojem určitej veci môže referovať k niečomu aktuálnemu, možnému alebo nemožnému). Intencionalita zaisťuje rozumnosť konania, čo podporuje sociálnu interakciu, lebo to umožňuje predpovedať správanie druhého.

6. ľudský sklon k sociálnej interakcii posilňuje náročné záväzky voči nadprirodzeným konateľom a vykonávaným rituálom;
7. vrozené morálne intuície generujú koncept prianí nadprirodzených konateľov.²⁵

Pomocou týchto mechanizmov môže ľudská myseľ dospieť k chápaniu božstva ako osoby s mnohými vlastnosťami podobnými človeku (intencionalita, emócie, slobodná vôľa), no zároveň s vlastnosťami, ktoré sú kontra-intuitívne (všvedúcnosť, netelesnosť). K ľahšiemu prijatiu náboženských konceptov prispieva okrem ich kontra-intuitívnosti aj náboženská prax a emočná odpoveď, sprevádzajúca vykonávanie náboženských rituálov.²⁶

Náboženská kognícia z evolučného pohľadu

Z evolučného pohľadu sa náboženstvo či, presnejšie, náboženské myslenie považuje buď za priamy produkt evolúcie – teda adaptáciu, alebo sa chápe ako vedľajší účinok istých adaptácií ľudskej mysle. Teoreticky sa adaptácia môže objaviť na akejkoľvek úrovni biologickej organizácie vrátane génov, buniek, organizmov, skupín, kolónií, kultúr. Nie je však jednoduché rozhodnúť, či je istá charakteristika adaptáciou, pretože to nutne neznamená, že musí prispievať k biologickej zdatnosti (*fitness*) aj v súčasnosti. Takže ak aj je náboženstvo v modernom prostredí maladaptívne, nevylučuje to možnosť, že je adaptáciou.²⁷

Existujú preto viaceré vysvetlenia vzniku náboženstva z pohľadu evolúcie: (1) náboženstvo je adaptáciou na genetickom základe; (2) náboženstvo je adaptáciou kultúrnych skupín (selekcia kultúrnych skupín je široko prijímané vysvetlenie mnohých kultúrnych javov a je pravdepodobne rozhodujúca pre pochopenie celej šírky ľudskej prosociálnosti a jej pôvodu); (3) vysvetlenie, ktoré kombinuje selekcionistické teórie a teórie o náboženskom myslení ako priamom alebo vedľajšom produkte evolúcie vyšších kognitívnych mechanizmov: náboženské myslenie a správanie totiž využíva viaceré evolučne prvotné kognitívne mechanizmy (ako HADD, teória mysle a pod.).²⁸

Vznik vyšších kognitívnych mechanizmov, ktoré súvisia s náboženským myslením, sa vysvetľuje dvojako: buď sa kognitívna štruktúra a funkcionálnosť mysle považuje za výsledok evolučnej adaptácie (tzv. silný adaptacionizmus),

²⁵ Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 23 – 34.

²⁶ Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 77.

²⁷ Porov. SOSIS, R. – ALCORTA, C.: Signaling, Solidarity and the Sacred: The Evolution of Religious Behavior. In: *Evolutionary Anthropology*, roč. 12, č. 6, 2003, s. 264 – 274.

²⁸ Porov. POWELL, R. – CLARKE, S.: Religion as an Evolutionary Byproduct: A Critique of the Standard Model, s. 479.

alebo za jej vedľajší produkt (tzv. slabý adaptacionizmus). Podľa zástancov silného adaptacionizmu si existenciu komplexných, funkčných kognitívnych zložiek nemožno vysvetliť inak, ale tým, že ide o adaptácie riadené prirodzeným výberom. Ak sa kognícia vyvinula pod evolučným tlakom prostredia, musela sa objaviť ako funkčne odlišná adaptácia. Totiž v situácii, keď mali dva adaptačné problémy rôzne alebo inkompatibilné riešenia, bolo jedno všeobecné riešenie horšie ako dve špecifické riešenia, a preto sa myseľ vyvinula tak, že uprednostňuje doménovo-špecifické riešenia. Tento spôsob fungovania mysle zachytáva modulárna teória mysle, podľa ktorej je myseľ súborom modulov alebo nástrojov zameraných na špeciálne ciele, ktorých doménovo-špecifická štruktúra je prispôsobená prostrediu.

Vyššie kognitívne procesy majú teda podľa evolučnej psychológie modulárnu štruktúru,²⁹ v rámci ktorej by sa mohli nachádzať aj domény súvisiace s náboženstvom, napr. *doména nadprirodzených entít*, ktorá spracúva reprezentácie súvisiace s existenciou a špecifickými vlastnosťami nadprirodzených entít a konateľov; *doména morálky*, ktorá spracúva koncepty spojené s morálnym myslením a konaním; ďalej skupina *domén identity*, ktorá spracúva pojmy spojené s príslušnosťou k istému spoločenstvu; doména konania a *doména skúsenosti* (spojené s emocionálnymi stavmi, napr. pri náboženských rituáloch či mystických zážitkoch).³⁰

Všeobecnejší charakter kognitívnych modulov navrhuje Barrett, ktorý ich rozdeľuje podľa doménovo-špecifických funkcií na kategorizátory, opisovače a uľahčovače,³¹ čo podľa neho môže objasniť fungovanie kognície pomocou obmedzeného počtu modulov, pričom náboženská kognícia by využívala tieto všeobecné domény. Atran³² navrhuje, že uvedené tri funkcie by mohol plniť jeden, tzv. „ľudovo-biologický“ modul, ktorého úlohou by bolo riadiť univerzálny ľudský sklon klasifikovať a systematizovať svet a jeho obsahy. Tento základný modul by pracoval len na všeobecnej úrovni a podporoval by kooperatívne správanie, ktoré by uprednostňoval pred súperením. Neviedol by však k nijakým kauzálnym alebo celkovým vysvetleniam. Atran rozlišuje medzi vysvetlením pomocou bežného rozumu (*common-sense*) a vedeckým vysvetlením; pokým druhé je presnejšie, prvé je rýchlejšie. Podľa neho sa intuitívna ľudovo-biologická zložka nezapája do vytvárania teórií o svete a jeho obsahoch,³³ ale pomáha

29 Podrobnejšie o chápaní modularity pozri BARRETT, H. C. – KURZBAN, R.: Modularity in Cognition: Framing the Debate. In: *Psychological Review*, roč. 113, č. 3, 2006, s. 628 – 647. Autori upozorňujú predovšetkým na rozdielne chápanie modularity oproti Fodorovmu a zdôvodňujú teórie o existencii tzv. masívnej alebo centrálnej modularity, týkajúcej sa vyšších kognitívnych procesov. Tá je založená predovšetkým na funkcionalite, teda spôsobe spracovania informácií, nie na neurónovej štruktúre mozgu.

30 Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 66.

31 Porov. BARRETT, J. L.: *Why Would Anyone Believe in God?* Walnut Creek, CA : AltaMira Press, 2004, kap. 3.

32 ATRAN, S.: Folkbiology and the anthropology of science: cognitive universals and cultural particulars. In: *Behavioral and Brain Sciences*, roč. 21, č. 4, 1998, s. 548.

33 Z hľadiska neurálnej aktivity sa pomocou magnetickej rezonancie ukázalo, že náboženská kognícia tak u veriacich, ako u neveriacich aktivuje rovnaké mozgové oblasti riadiace emócie, seba-reprezentáciu a kognitívny konflikt, pokým bežné fakty naopak, oveľa viac zafážujú vyhľadávanie v pamäti. Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 206.

orientovať sa vo svete. Hoci sa intuitívne úsudky vyznačujú často chybovosťou, je možné ich pozitívne ovplyvniť kultúrnou výchovou. Modularita vysvetľuje aj kultúrnu stabilitu, lebo myseľ ľahšie prijíma poznatky, keď je štruktúrovaná doménovo-špecifickým spôsobom.

Na rozdiel od silných adaptacionistov Boyer považuje náboženské myslenie za vedľajší produkt vyšších kognitívnych funkcií mysle. Odôvodňuje to tým, že hoci sa náboženstvo ukazuje ako spoločensky užitočné, jeho prežitie nie je priamym dôsledkom biologických potrieb a jeho rozširovanie je spôsobené tým, že podporuje sociálnu kohéziu, znižuje existenciálnu neistotu a vysvetľuje isté fyzikálne javy. Prežilo, lebo mohlo prežiť.³⁴ To je postoj tzv. *slabého adaptacionizmu*, podľa ktorého sú najkomplexnejšie kognitívne schopnosti len vedľajšími účinkami raných evolučných vedľajších produktov, ktoré neboli adaptáciami plniami osobitné funkcie, ani neprispievali priamo k riešeniu problémov našich predkov. Neskôr však boli modifikované pod vplyvom kultúry. Podobne aj náboženstvo je viac ovplyvnené kultúrnymi než evolučnými silami, čo vysvetľuje podmienenosť voľby konkrétneho náboženstva kultúrnym prostredím, do ktorého sa jedinec narodí a kde žije.³⁵

Výsledky výskumov nepotvrdzujú hypotézu, že spracovanie náboženských reprezentácií je riadené nejakým špeciálnym náboženským modulom. Navyše, ak by v mysli existoval takýto „náboženský modul“, náboženské reprezentácie by boli vrodené a všetci by sme boli automaticky veriaci. Pokiaľ ide o modulárne teórie mysle, hoci zatiaľ neexistujú experimentálne potvrdenia existencie rôznych doménovo-špecifických modulov, takýto model mysle je vhodným analytickým nástrojom na jej štúdium. Z uvedených výskumov je tiež zrejmé, že komplexné vysvetlenie náboženstva bude musieť brať do úvahy nielen evolučno-adaptačné mechanizmy ľudskej mysle, ale aj vplyv kultúry.

Duálne kognitívne procesy a dve úrovne reprezentácií

Samotné prijatie náboženských konceptov a uvažovanie o nich je síce nutným predpokladom náboženskej viery a správania ako takého, no nejde o postačujúcu podmienku, pretože „náboženstvo nie je len systém izolovaných propozícií, ide skôr o integrovaný systém presvedčení a správania s osobným i verejným rozmerom.“³⁶ Takýto systém formuje život človeka preto, lebo verí v Boha (či bohov), ktorý je centrom tohto systému, je ním motivovaný a pociťuje voči nemu psychologický záväzok. Podstatným prvkom náboženstva je teda osobný vzťah k nadprirodzenej bytosti:

34 Porov. BOYER, P: Why is Religion natural, s. 8.

35 Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 71.

36 TREMLIN, T.: *Minds and Gods*, s. 169.

„Náboženské učenie je zakotvené v existencii nadprirodzených bytostí. Moc nadprirodzených bytostí dáva rituálom ich cieľ i silu. Vnímanie zainteresovanosti nadprirodzených bytostí vytvára náboženskú skúsenosť a posilňuje emocionálnu odpoveď. Legalistické atribúty nadprirodzených bytostí dávajú morálnym príkazom ich zuby. Prítomnosť nadprirodzených bytostí zakladá inštitucionálnu hierarchiu.“³⁷

Základom náboženského systému je teda presvedčenie o existencii božstva, ktoré zahŕňa konkrétne tvrdenia o ňom a prejavuje sa konkrétnymi postojmi a správaním. Preto skúmanie náboženských konceptov a kognitívnych procesov, ktoré ich formujú a s nimi pracujú, môže čiastočne prispieť k objasneniu podstaty náboženstva, správania sa veriacich a tiež vývoja istého náboženského systému.

V osobnom prežívaní náboženskej viery možno rozlíšiť dve rôzne roviny spracovania náboženských konceptov: praktickú a teoretickú. Skúsenosť potvrdzuje, že existuje rozdiel medzi formálnymi ideami istého náboženstva (teoreticky prijímanými) a tými, na základe ktorých jeho prívrženci konajú. Ak je napríklad súčasťou doktríny predestinácia, ľudia napriek tomu konajú, akoby mali slobodnú voľbu. To značí, že v mysli môžu existovať dva paralelné, ba i protichodné náboženské koncepty (napr. boha, slobody, duše): jeden teoretický a jeden založený skôr na intuitívnom základe, ktorý sa využíva najmä pri vytvorení rýchleho úsudku.

Uvedené skutočnosti sa snaží objasniť kognitívno-psychologická teória duálnych procesov (*dual process theory*), ktorá bola vypracovaná na základe evidencie z kognitívnej psychológie, neurovied a porovnávajúcej religionistiky. Do spracúvania mentálnych reprezentácií sa podľa tejto teórie zapájajú dvojaké procesy: (1) spontánne, automatické a intuitívne, zaistujúce rýchle vyhodnotenie situácie bez potreby uvedomenia a (2) reflektívne, vedomé a systematické procesy, ktoré používajú skôr úsudok a vysvetlenie než predvídanie.³⁸

Rýchle intuitívne rozlišovanie, napr. medzi živým konateľom a neživým predmetom, vedie okamžite k ďalším úsudkom o tom, čo môžeme od živého či neživého očakávať. Automatické prisudzovanie intencionality živému konateľovi, napr. šelme, ktorú stretneme, nám môže zachrániť život. Boyer

³⁷ TREMLIN, T.: *Minds and Gods*, s. 170.

³⁸ Porov. BARRETT, J. L.: Cognitive science, religion, and theology. In: SCHLOSS, J. and MURRAY, M. (eds.): *The Believing Primate: Scientific, Philosophical and Theological Perspectives on the Evolution of Religion*, Oxford : Oxford University Press, 2009, s. 76 – 79. Experimentálne výskumy na podporu existencie duálnych procesov uvádzajú vo svojom článku aj Šrol a Konrádová, podľa ktorých najpokročilejšiu teóriu v tejto oblasti vypracovali Evans a Stanovich (Dual-Process theories of Higher Cognition: Advancing the Debate. In: *Perspectives on Psychological Science*, Vol 8, Issue 3, 223 – 241, 2013). Tí za dôležitú vlastnosť procesov typu 2 (pomalé myslenie) považujú hypotetické myslenie a kognitívne oddeľovanie reprezentácií. Ďalej rozlišujú dve úrovne pomalých procesov – reflektívnu, na ktorej sa človek rozhoduje, či v istej situácii vôbec tieto procesy zapojí, a algoritmickú, ktorá predstavuje kapacitu na úspešné zapojenie procesov typu 2 a ktorá sa dá merať testami kognitívnych schopností. ŠROL, J. – KONRÁDOVÁ, L.: Teórie duálnych procesov v kognitívnej psychológii. In: *Psychologica*. Recenzovaný zborník FF UK v Bratislave, roč. 43, s. 156 – 164. Dostupné online na https://www.researchgate.net/publication/308163853_Teorie_dualnych_procesov_v_kognitivnej_psychologii

usudzuje, že intuitívne úsudky o svete a jeho obsahu, podobne ako aj vrodené sociálne sklony, sú podmienkou prežitia, no môžu spôsobovať aj problémy, napr. pri nadmernom prisudzovaní konateľstva tam, kde to nie je namieste. Náboženská myšlienka nadprirodzeného konateľa sa podľa neho objavuje práve ako vedľajší efekt takéhoto nadmerného sklonu hľadať konateľa. Boyer to zdôvodňuje evolučným „dedičstvom“ ľudských bytostí, ktoré závisia oveľa viac ako iné od informácií o svojom okolí a od úzkej spolupráce s inými ľuďmi, teda od informácií o ich mentálnych stavoch. Preto sa u nich silne rozvinul súbor intuitívnych princípov na odvodenie mentálnych stavov – percepcií, presvedčení a želaní – z pozorovaného správania druhých. Spolupráca s druhými totiž veľmi závisí od toho, nakoľko sú dôveryhodní. Význam nadprirodzeného konateľa súvisí aj s jeho predpokladaným prístupom ku všetkým strategickým informáciám, potrebným pre život človeka.³⁹

Pomalší, reflektívny proces vedie ku kladeniu si otázok o vonkajšom i vnútornom svete, k rozhodovaniu na základe dostupných informácií a argumentov, no neumožňuje rýchle dodatočné úsudky, ako napr. keď vidím hodiny, hneď viem, že nedýchajú, ale ukazujú čas. Tento proces – aspoň niektoré jeho formy – si vyžaduje predošlý tréning, ak chceme dospieť k uspokojivému výsledku. Niečo sa nám na prvý pohľad môže javiť ako duch, no po hlbšej reflexii je možné, že myseľ takýto úsudok odmietne, a na základe zváženia predošlých skúseností sa prikloní k inému, bežnejšiemu vysvetleniu.

V náboženskej kognícii funguje niečo podobné. Barrett v tejto súvislosti hovorí o „teoretickej a základnej rovine [kognície]; o rovine používanej vo formálnom diskurze a po starostlivej úvahe a rovine používanej na rýchle vyriešenie problémov“⁴⁰. Teoretická rovina reprezentácií (ktorá sa spája s pomalým, reflexívnym myslením) odzrkadľuje teologické dogmy dominantných náboženských systémov, v rámci ktorých tieto reprezentácie vznikajú. Typickým príkladom teologickej reprezentácie je pojem „Boh“, pretože si vyžaduje isté teoretické poznatky na to, aby sa v mysli stabilizoval. No zároveň je Boh intuitívne vnímaný ako intencionálny konateľ, ktorý má pre veriaceho spoločenský a osobný význam. Ide teda o koncept, ktorý ide naprieč oboma systémami myslenia (*cross-system concept*). Pokým intuitívny pojem Boha je emočne zafarbený a psychologicky významný, abstraktný teologický pojem je ochudobnený o uvedené vlastnosti.⁴¹

Teologické reprezentácie sú explicitné, analytické a abstraktné. Na rozdiel od intuitívnych očakávaní, spojených s konceptom nadprirodzeného

39 Porov. BOYER, P.: Functional Origins of Religious Concepts: Ontological and Strategic Selection in Evolved Minds, s. 203 – 210.

40 BARRETT, J. L.: Theological correctness: cognitive constraint and the study of religion. In: *Method and Theory in the Study of Religion*, roč. 11, č. 4, 1999, s. 326.

41 Whitehouse na rozdiel od neho tvrdí, že aj tá najabstraktnejšia a najracionálnejšia forma kognície je emočne podfarbená, preto navrhuje skôr rozlíšenie na doktrínálnu a imaginistickú religiozitu, ktoré však prežívajú spoločne. WHITEHOUSE, H.: The Cognitive Foundation of Religiosity. In: WHITEHOUSE, H. and McCAULEY, R. N. (eds): *Mind and Religion: Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity*, s. 214.

konateľa, sa obsah týchto explicitných reprezentácií získava učením – preto sú otvorené voči revízii či manipulácii – a uchovávajú sa v pamäti ako *propozíčné dáta*.⁴² Ide napríklad o propozície prisudzujúce Bohu vlastnosti, ako je všemohúcnosť, všavedúcnosť, nekonečnosť, nutné jestvovanie a večnosť. Pri spontánných rozhodnutiach sú však tieto teologické reprezentácie nahradené viac antropomorfnými, v ktorých je koncept Boha vymedzený očakávaniami ľudovej psychológie, biológie a fyziky. Teologický pojem Boha je teda odlišný od intuitívneho. Teologické reprezentácie sú emočne neutrálne a inferenčne chudobné, v dôsledku čoho je ich kognitívna užitočnosť limitovaná.⁴³

Naproti tomu ľudové reprezentácie sú implicitné, intuitívne a inferenčne bohaté. Tieto reprezentácie sú „rigidné“, lebo sú výsledkom nekorigovateľných, defaultných predpokladov a uchovávajú sa v pamäti ako *skúsenostné dáta*. Sú napojené priamo na emočný systém mozgu a spracúvajú ich automatické a reflexívne procesy, ktoré si nevyžadujú pozornosť ani úsilie, prebiehajú rýchlo a paralelne. Často sa vyskytujúca nekonzistentnosť medzi teoretickými a intuitívnymi reprezentáciami sa vysvetľuje kognitívnymi obmedzeniami. Práve od limitov kognitívnych procesov závisí, ktorý koncept sa v danej situácii použije, či intuitívny alebo teologicky korektnější.⁴⁴

Náboženská kognícia a náboženský systém

V prípade spracúvania mentálnych reprezentácií sa z hľadiska kognície posudzuje ich *komputačná užitočnosť* a *psychologická významnosť*, ktorá súvisí s tým, že súlad medzi istými myšlienkami a ľudskou sociálnou a emocionálnou inteligenciou pomáha objasniť ľudské presvedčenia a motiváciu. Vlastnosti teoretických pojmov, ako sú abstraktnosť, emočná neutrálnosť a inferenčná chudobnosť, robia tieto pojmy nielen menej komputačne užitočnými (vyžadujú pomalšie spracovanie), ale zároveň aj menej uveriteľnými (pre malú psychologickú významnosť). Naopak intuitívny koncept Boha je psychologicky významnejší a komputačne užitočnejší, preto je tiež prítlačlivejší na uverenie.⁴⁵

Niektorí autori pripodobňujú človeka k lietadlu riadenému autopilotom: väčšina mentálnych procesov, ktoré kontrolujú našu vedomú skúsenosť a prispievajú k nej, nie je nášmu vedomiu dostupná, vedomí sme si len obsahu nášho vedomia, nie toho, čo generuje tento obsah. Rovnako aj mnohé naše

42 „Veľmi pravdepodobne sa teologický koncept uchováva vo forme explicitných, vetám podobných propozícií. Na rozdiel od toho spontánný koncept sa uchováva vo formáte priamych inštrukcií pre intuitívnu psychológiu, čo by vysvetľovalo, prečo je rýchlejšie dostupný“. BOYER, P.: *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York: Basic Books, 2001, s. 89.

43 Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 173.

44 Porov. TREMLIN, T.: *Minds and Gods*, s. 177 – 181.

45 Porov. TREMLIN, T.: *Minds and Gods*, s. 182.

vedomé správanie je riadené nevedomými mentálnymi procesmi. To platí aj pre náboženské správanie. V súvislosti s tým sa ukazuje, že náboženská, rovnako ako bežná kognícia je neustále ovplyvňovaná istými kognitívnymi skresleniami.⁴⁶ Ide o prednastavenia kognitívnych systémov, ktoré pri rýchlych úsudkoch využívajú určité štandardné riešenia. Táto skutočnosť môže pomôcť pri vysvetľovaní niektorých zmien v náboženskom správaní. Jedna pracovná hypotéza, vychádzajúca z duálneho modelu náboženského myslenia, predpokladá, že keď sa myšlienky tradované v nejakom náboženskom systéme vzdialia od implicitne daných konceptov, náboženské správanie jeho prívržencov sa v dôsledku kognitívneho napätia medzi teologickou a intuitívnou reprezentáciou zmení. Môže to čiastočne objasniť aj rozhodnutie jednotlivca odmietnuť jedno náboženstvo a prijať iné alebo štiepenie niektorých náboženských tradícií na rôzne vetvy, či naopak, relatívnu stabilitu a trvanlivosť iných náboženských tradícií.⁴⁷

Príkladom toho, ako koncept Boha ovplyvňuje náboženskú prax, môže byť vznik malých skupín veriacich v rámci veľkých tradičných náboženstiev. V kontexte týchto skupín sa totiž explicitné teologické reprezentácie ľahko nahrádzajú implicitnými a intuitívnymi, pretože dynamika malých skupín ponúka pragmatický prístup k riešeniu osobných problémov. Z ich pohľadu je „najlepším dôkazom Božieho jestvovania, ak človek dostane od Boha odpoveď na nejaký svoj problém, alebo sa uistí, že Biblia je pravdivá, lebo funguje v každodennom živote“, pričom „skupina často definuje, čo je správne alebo nesprávne, povzbudzuje členov, aby venovali pozornosť svojim pocitom, ale tiež tieto pocity vyvoláva a pomáha členom interpretovať ich istým spôsobom“,⁴⁸ čím emočne utvrdzuje prijatie určitých náboženských konceptov. Pojem Boha používaný v malej skupine je výsostne praktický a osobný. Boh musí byť božstvom, ktoré sa stará o nálady, financie, starosti a vzťahy jednotlivca. Ak takáto spiritualita spôsobí praktické zmeny v týchto oblastiach, potom Boh jestvuje. Výhodou takejto predstavy je, že Boh sa stáva dôležitým v dennom živote jednotlivca, jeho sprievodcom či partnerom, no nevýhodou môže byť, že sa Boh prestane vnímať ako transcendentný a vo všetkých ohľadoch prevyšujúci človeka. Pojem Boha, aký zastávajú niektoré malé skupiny, je veľmi blízky tomu, ako ľudia prirodzene myslia a správajú sa, a preto sú tieto skupiny pre ľudí príťažlivé.

Z kognitívneho pohľadu možno rozlíšiť „kognitívne nákladné“ náboženstvá, ktoré sú viac rozpracované, komplexnejšie a vyžadujú väčšie kognitívne zručnosti – sémantickú pamäť, účasť na rituáloch, vytvorenie komplexných proti-intuitívnych reprezentácií – a podnecujú k väčšej organizovanosti, v rámci ktorej učenie a opakovanie pomáha utvrdiť náboženské myslenie a odovzdávať

46 Kognitívne skreslenie (*cognitive bias*) je systematická, opakovaná chyba v myslení, rozhodovaní, odhadoch, spomienkach, zapamätávaní a iných myšlienkových procesoch, pričom závery o iných ľuďoch a situáciách môžu v týchto prípadoch byť vyvodené nelogickým spôsobom. Porov. KAHNEMAN, D.: *Myšlení rychlé a pomalé*. 1. vyd., Brno : Jan Melvil, 2012.

47 Porov. TREMLIN, T.: *Minds and Gods*, s. 183 – 184.

48 WUTHNOW, R.: *Sharing the Journey: Support Groups and America's New Quest for Community*. New York : Free Press, 1994, s. 4 – 5.

„náročné myšlienky“. K nim patrí napríklad kresťanské náboženstvo. A „optimálne kognitívne“ náboženstvá, ktoré pracujú s minimalistickým modelom „nadprirodzeného konateľa“, ktorý interaguje s ľuďmi podľa zaužívaných pravidiel. Poukazuje tiež na pozitíva heuristického, teda rýchleho myslenia. Tvrdí, že takýto „ekologický“ spôsob kognície vedie k „uzátvorkovaniu“ istých informácií (mytologických obsahov, nadprirodzených zážitkov, ako sú zjavenia či zázraky) a sústredeniu sa na kľúčové jadro, čo môže pomôcť v praktickom prístupe k realite a tiež harmonizovať náboženskú vieru so súčasnými modernými a vedeckými pohľadmi na spoločnosť a materiálny svet.⁴⁹ V skutočnosti náboženstvá často využívajú oba spôsoby myslenia, lebo každý má svoje obmedzenia a ich komplementárnosť je výhodná.

V súvislosti s uvedenými výhodami intuitívneho náboženského myslenia a príslušných náboženských foriem potom vyvstáva otázka, prečo vôbec existujú zložité teologické systémy. Ak je totiž pôvod náboženstva spojený s prirodzeným procesom kognície a vytvárania náboženských konceptov, tak pred organizovanými náboženstvami existovali menej organizované a menej doktrínálne formy náboženského myslenia a správania, ako to potvrdzujú aj dejiny. Vznik organizovanejších foriem náboženstva potom možno vysvetliť ako dôsledok špecifických historických podmienok, podporujúcich abstraktné myslenie, spoločenskú organizovanosť a kultúrny prenos vrátane rozvoja politického združovania a gramotnosti.⁵⁰

Rozšírený model náboženskej kognície

Štandardný model náboženskej kognície považuje náboženské presvedčenia za výsledok vrodenej kognitívnych schopností, ktoré má každá ľudská myseľ, pričom opakovaním istých praktík a náuk sa tieto upevňujú a vybrusujú, aby optimálne pôsobili na emócie a pamäť. Podľa Smitha poskytuje tento model dobré východisko, no pretože je založený na niektorých kontroverzných predpokladoch, neposkytuje dostatočné vysvetlenie náboženstva. Problematiká je napríklad existencia špecializovaných modulov mysle; ďalej z istého adaptívneho vzorca správania (ako je HADD) ešte nemožno vyvodzovať, že existuje špecifický orgán alebo kognitívny mechanizmus, „naprogramovaný“

49 Porov. OVIEDO, L.: *Religious Cognition as a Dual-Process: Developing the Model*, s. 54.

50 Podľa Tremolina náboženstvo nemuselo byť nutne inštitucionalizované a kodifikované, pretože náboženské náuky nepridávajú nič podstatné k reprezentáciám nadprirodzených konateľov z hľadiska ich spracovania a šírenia. Skoršie náuky sa prekrývali s prirodzenými spôsobmi náboženského myslenia, neskôr však vidno, že teológia je produktom špecifických externých síl. Zistenia z oblasti komparatívneho náboženstva potvrdzujú, že intuitívnejšie formy náboženstva sú schopnejšie prežitia a akési „čisté oficiálne náboženstvo“ je ilúziou. Myslenie je totiž skôr riadené kognitívnymi vymedzeniami než slovnou pamäťou. Porov. TREMLIN, T.: *Minds and Gods*, s. 192.

prirodzeným výberom na takého správanie, ako tvrdia silní adaptacionisti; navyše, ak by aj existoval, nemáme dôkaz o tom, že viera v nadprirodzeného konateľa je výsledkom jeho činnosti (potrebovali by sme vysvetliť, ako a prečo pripisujeme niečomu nadprirodzené a nie prirodzené konateľstvo).⁵¹

Smith zastáva pozíciu slabého adaptacionizmu a tvrdí, že náboženstvo je vhodnejšie považovať za vedľajší produkt evolúcie, nie za adaptáciu, lebo hoci poskytuje isté sociálne zisky, je tiež spoločensky a osobne nákladné.⁵² Ani narušenie intuitívnych ontológií a vznik kontra-intuitívnych pojmov, ale ani to, že vzniklo ako náhodný vedľajší produkt evolučnej adaptácie, podľa neho neposkytuje úplné vysvetlenie vzniku náboženstva. Navrhuje preto tzv. *rozšírený model náboženskej kognície*, v ktorom zohráva dôležitú úlohu formálne náboženstvo. Náboženstvo pritom považuje za „súbor presvedčení, ktoré využívajú pôvodnú požiadavku mysle na štruktúry, ktoré dokážu riadiť konanie a poskytujú osobné a sociálne benefity“.⁵³ V tomto ohľade sa nelíši od iných sofistikovaných súborov presvedčení, ktoré „sú vedľajším produktom mysle a vznikli tak, že v reakcii na nutnosť prežitia sa vyvinuli kognitívne schopnosti naladené na sociálne spájanie, detekciu nebezpečenstva, či všeobecnejšie, na vytváranie konceptov, ktoré pomáhajú usmerňovať mnohé životné voľby“.⁵⁴

Smith kritizuje predovšetkým základný pilier štandardného modelu, a to kontra-intuitívnosť náboženských pojmov. Mnohé centrálné náboženské pojmy sú totiž v súlade s bežnými očakávaniami. Kontra-intuitívnosť nevysvetľuje ani ľahkú zapamätateľnosť náboženských pojmov, lebo mnohé z nich sa nepamätajú ľahko. Poukazuje tiež na to, že niečo iné je zapamätať si náboženské pojmy, a niečo iné je byť presvedčený o ich pravdivosti. Podľa neho si veriaci tieto pojmy pamätajú, lebo ich považujú za pravdivé, nie preto, že sú kontra-intuitívne. Problematický je tiež paradoxný súčasný dôraz na intuitívnosť i kontra-intuitívnosť: „Náboženské reprezentácie sa formujú na báze intuitívnych očakávaní o náboženských doménach. Zároveň sa intuitívne reprezentácie stávajú zásadne náboženskými s pridaním kontra-intuitívneho prvku“.⁵⁵ Smith preto navrhuje stavať skôr na stabilite istých konceptov v pamäti, než na ich kontra-intuitívnosti. Myseľ je zaplavovaná množstvom hraničných pojmov, ktoré prehodnocuje za pomoci formálneho náboženského učenia. Optimálne ukladanie do pamäti a utvrdzovanie náboženských konceptov podporuje zapájanie sa do náboženských rituálov, sprevádzané emočným prežívaním.

Náboženské presvedčenie je teda výsledkom stretu prirodzených kognitívnych schopností jedinca s formálnym náboženstvom. Na jednej strane existuje ľudská myseľ vybavená kognitívnymi schopnosťami, vďaka ktorým dokáže uchopiť pojmy, spájať ich do koherentných súborov a používať ich tak, aby človek prekonal rôzne životné nástrahy, sídlia v mozgu schopnom

51 Porov. POWELL, R. – CLARKE, S.: Religion as an Evolutionary Byproduct: A Critique of the Standard Model, s. 470.

52 Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 70 (a kap. 7).

53 SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 198.

54 SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 198.

55 SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 54.

stimulovať vrcholové mystické zážitky (*peak mystical episodes*). A na druhej strane existujú

„náboženské, časom overené súbory pojmov, vbudované do systému náuky a ritualizovanej praxe, ktoré stoja mimo dokazovanie, využívajú placebo efekt viery, nárokuje si racionálne obhájenie a preskúšanie, zdôrazňujú sociálnu identifikáciu, posilňujú spoluprácu, odstraňujú existenciálne neistoty, zvyšujú kolektívne prežitie a prokreáciu, pričom opakovane poskytujú podmienky umožňujúce momenty hlbokého osobného vhľadu“⁵⁶.

Práve spolupôsobenie uvedených vnútorných a vonkajších predpokladov umožňuje formovanie náboženského myslenia a viery jednotlivca. Smith preto navrhuje chápať náboženstvo ako zakaždým znova sa vynárajúcu kultúrnu trajektóriu, pomocou ktorej jednotlivci usmerňujú evolučný terén (*landscape*), čo následne podporuje zlepšenie kognitívnych, emočných a materiálnych podmienok pre bežné ľudské interakcie.⁵⁷

Smithov model rámcuje náboženskú kogníciu do istej procesovej mapy, ktorá obsahuje štyri hlavné zložky: a) náboženské koncepty, b) ich spracovanie, c) záväzok a d) dôsledky. Náboženské koncepty súvisia s tým, ako sa náboženské informácie dostávajú do mysle. Spracovanie (tzv. „motor viery“) zahŕňa sedem iteračných mechanizmov, ktoré spoločne opisujú kognitívny proces, ktorý sa aplikuje na náboženské koncepty. Náboženská prax vedie k osobnému stotožneniu sa s náboženskou náukou.

- a) *Náboženské koncepty* sú odrazom vedľajších účinkov bežných kognitívnych schopností, pričom svoju užitočnosť musia osvedčiť v danom prostredí. Učenie totiž neprebíha len jednoduchým vystavením sa (*exposure*) istému vplyvu alebo napodobňovaním, ale prostredníctvom toho, čím sme pripravení sa učiť. Ľudská kognícia podporuje isté typy mentálnych reprezentácií, pričom koncepty neprechádzajú plynule a nedotknute z jednej mysle do druhej, ale ich prijatie si vyžaduje dodatočné úsudky na základe kľúčov, ktoré jednotlivci získavajú odvodením úmyslov z konania druhých. Kultúrny prenos teda vyžaduje neustále odvodzovanie z iných reprezentácií, čo je dôležitým selekčným faktorom aj pri prijímaní náboženských konceptov.⁵⁸
- b) *Komputácia*⁵⁹ je mentálny proces, ktorý konvertuje mentálne reprezentácie na dodatočné úsudky. Predstavuje akýsi „motor viery“, obsahujúci sedem mechanizmov: (1) kognitívny proces spojený s praktizovaním ná-

56 SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 198 – 199.

57 Porov. ATRAN, S. – NORENZAYAN, A.: Religion's evolutionary landscape: counterintuition, commitment, compassion, communion. In: *Behavioral and Brain Sciences*, roč. 27, 2004, s. 713 – 740.

58 Kognícia je podľa Heyesovej produktom postupnej koevolúcie. Viac pozri na HEYES, C.: New thinking: the evolution of human cognition. In: *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 2012, 367, s. 2091 – 2096. Dostupné online: [https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3385676/\(10.1.2019\)](https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3385676/(10.1.2019)).

59 Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 206 – 2017.

boženských rituálov (rituály – opakované vykonávanie – zapamätanie si); (2) kognitívny proces spojený so zapojením sa do nového spoločensko-náboženského správania (nová rola – rezistencia – reflexia); (3) kognitívny proces spojený s používaním nového jazyka a náboženských konceptov (rétorika – uvažovanie – opakovanie); (4) kognitívny proces na pozadí vytvárania nových vzťahov a príslušnosti (vzťahy – zjemňovanie – obmedzovanie); (5) kognitívny proces súvisiaci s vrcholovými (*peak*) náboženskými alebo duchovnými zážitkami; (6) aplikácia racionálneho posudzovania na náboženské koncepty a ich následné odmietnutie; (7) aplikácia racionálneho posudzovania na náboženské koncepty a ich následná revízia alebo posilnenie v zmysle väčšej odolnosti.

- c) *Závazok (commitment)*⁶⁰ zahŕňa dva mechanizmy: posilnenie vďaka vlastnej aktivite a vďaka odmene vo forme úcty a budúcej spásy. V rámci pôsobenia týchto mechanizmov sa objavuje kognitívny záväzok ako špecifické náboženské presvedčenie a koncepty sú začlenené do podvedomých východísk veriaceho. Posilnenie nastáva vďaka prevzatíu aktivity samotným veriacim, ktorý začína sám interpretovať isté udalosti vo svetle náboženskej náuky, prípadne ju odovzdáva druhým. Táto angažovanosť mu prinesie úctu iných členov a najmä vodcov, uspokojenie z úspešnej aktivity, pričom myšlienky o posmrtnnej spáse mu poskytujú nádej na odmenu za vynaloženú námahu. To všetko posilňuje jeho záväzok, osobnú vieru a tiež spoločné vyznávanie viery v nadprirodzenú bytosť i s tým súvisiacich presvedčení v rámci náboženského spoločenstva.
- d) *Dôsledky* súvisia so životným štýlom veriaceho, pričom odrážajú povahu, intenzitu a stálosť jeho viery. Predstavujú zmeny v kognitívnom zaobchádzaní so systémom presvedčení. Hoci samotná zmena správania ešte nie je spoľahlivým ukazovateľom zmeny presvedčenia, je jej nutným predpokladom. Nové správanie totiž buď vedie k utvrdeniu náboženskej viery, alebo naopak, k jej oslabovaniu, až odmietnutiu.

V rámci náboženského systému usmerňuje náboženskú kogníciu určitý súbor právd, ktorý pôsobí ako filter náboženských ideí i spôsobov správania sa veriaceho. Nepodmienečné prijatie takýchto neverifikovateľných, no nepochybnitelných náboženských právd prekračuje heuristiky, ktoré riadia bežný kognitívny prístup k svetu. Niektoré náboženské myšlienky sa preto vedome spracúvajú, lebo cez prirodzený kognitívny skríning by neprešli. Preto niektorí autori zastávajú názor, že „náboženské presvedčenia sú reflektívne a slúžia na odôvodnenie, komentovanie a vysvetľovanie pôvodných intuícií“⁶¹, sú to akési metareprezentácie intuícií. Keď sa takéto koncepty dostanú do skupinového

⁶⁰ Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 217 – 218.

⁶¹ BAUMARD, N. – BOYER, P.: Religious Beliefs As Reflective Elaborations on Intuitions: A Modified Dual-Process Model. In: *Current Directions in Psychological Science*, roč. 22, č. 4, 2013. Odvolávajú sa aj na to, že hoci sú reflektívne presvedčenia zvyčajne veľmi nestabilné, „sú stabilnejšie, častejšie a kultúrne sa opakujúce, ak sa zhodujú s našimi intuíciami“ (s. 3).

systému presvedčení, stávajú sa kultúrne intuitívne, čím sa síce znižuje ich výhodnejšia zapamätateľnosť, ale zároveň náboženská skupina dokáže prijať aj maximálne kontrainuitívne pojmy. Kultúra a kognícia sa tu spájajú. Zo spoločného zdieľania istých presvedčení má napokon úžitok celá skupina v podobe prehĺbenia identifikácie so skupinou, príslušnosti ku „kmeňovému systému“, posilňuje to skupinovú solidaritu, potrebnú pre prežitie. Keď náboženské skupiny prežijú a prosperujú, rozšíria svoje kultúrne koncepty začlenením kultúrnych a sociálnych inovácií, ktoré boli úspešné, čím sa povzbudí záujem zvonka a podnieti prípadné odovzdávanie novej kultúrnej informácie. Môže to spustiť aj evolučnú selekciu na úrovni skupín.⁶²

Náboženstvo môže byť úspešné, ak kultúrne prostredie podporuje špecifické, geneticky dané kognitívne charakteristiky. Je však ťažké presne stanoviť, kde sa skupinový záväzok stretá s geneticky podmienenými schopnosťami. Zástancovia skupinovej selekcie chápu náboženstvo ako adaptačnú črtu získanú skôr kultúrnym výberom než priamou genetickou adaptáciou.⁶³ Kultúra ovplyvňuje prirodzenú selekciu, keď povzbudzuje členov skupiny, aby modifikovali enviromentálne selekčné tlaky, čo následne ovplyvní ich potomstvo. Skrátka, kultúrna náuka môže mať genetické dôsledky.⁶⁴ Náboženská kultúra sa formuje tam, kde skupiny ľudí žijú v takej blízkosti, že vidia svet rovnako či rovnakými očami. Takýto kolektívny pohľad na svet je už „predprogramovaný“ na šírenie, lebo podporuje predispozície k istým hodnotám a správaniu.

Zhrnutie

Skúmania kognitívnej vedy náboženstva podporujú závery spoločenských vied a vied o človeku, ktoré poukazujú na to, že existencia náboženstva je v istom zmysle pre ľudstvo prirodzená.⁶⁵ Svedčí o tom nielen rozšírenosť

62 Porov. SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion*, s. 221.

63 Podľa Sosisa, naopak, nie je možné zmysluplne objasniť splynutie všetkých prvkov, ktoré tvoria náboženský systém bez toho, aby sa javil ako naplánovaný s cieľom spájať jednotlivcov: „Systémy, ktoré dokážu to, čo náboženský systém, sú mimoriadne nízko-pravdepodobnými usporiadaniami. V nepredstaviteľne širokom rozpätí väčšina biologicky možných usporiadaní nedokáže spojiť nepríbuzné organizmy s jedným cieľom, dosiahnuť mimoriadne seba-obetovanie a motivovať k širokej škále spolupráce a koordinácie. To všetko napovedá, že náboženský systém je adaptáciou“. SOSIS, R.: The Adaptationist-Byproduct Debate on the Evolution of Religion : Five Misunderstandings of the Adaptationist Program. In: *Journal of Cognition and Culture*, roč. 9, 2009, s. 328 – 329.

64 Viac o vzájomnej súvislosti a podmienenosti evolučne vyvinutých kognitívnych daností človeka a kultúry ako spoločenského fenoménu pozri v POPPER, M.: Evolučná psychológia a štandardný model sociálnych vied. In: *Filozofia*, roč. 58, č. 1, 2003, s. 10 – 22.

65 Barrett tvrdí, že ľudové náboženské predstavy sú rozšírenejšie ako ateizmus, ktorý vznikol v prostredí, kde náboženstvo prevládalo. To znamená, že si vyžadoval špeciálne kultúrne podmienky na vyvinutie kognitívneho úsilia, ktoré zvráti intuitívne myslenie, alebo istý stupeň rozvoja spoločnosti. Takéto podmienky sa vyskytujú napríklad v bezpečných európskych krajinách, kde ľudia majú väčšiu kontrolu nad vlastným životom. Porov. BARRETT, J.: The Relative Unnaturalness of Atheism? On Why Geertz and Markusson are Both Right and Wrong. In: *Religion*, roč. 40, č. 3, 2010, s. 169. Existuje však aj opačný názor, v ktorom sa poukazuje na to, že neexistuje náboženská intuícia ako biologicky prirodzená črta,

náboženstiev naprieč kultúrami i dejinami, ale aj isté evolučne vyvinuté zameranie a fungovanie ľudských kognitívnych schopností.

Väčšina kognitívnych vedcov sa zhoduje v tom, že vyššie kognitívne systémy (napr. HADD, teória mysle) sa vyvinuli ako výsledok evolučnej adaptácie rýchlo riešiť špecifické problémy, pričom náboženská kognícia vznikla ako náhodný vedľajší produkt fungovania týchto systémov, ktorý sa však ukázal ako veľmi prospešný z hľadiska ľudského sklonu vytvárať spoločenstvá, spolupracovať a v rámci nich dotvárať svoju identitu. Náboženské myslenie teda nie adaptáciou v tom zmysle, že by bolo nevyhnutné pre prežitie, hoci je možné, že náboženské myslenie a prax spätne ovplyvňujú vývoj niektorých kognitívnych mechanizmov, prispievajúcich k zvýšeniu biologickej zdatnosti („fitness“). Náboženské pojmy a presvedčenia pritom nevznikajú deterministicky nutne, lebo pri ich zrode spolupôsobia ďalšie vonkajšie činitele (kde okrem kultúrno-spoločenských a iných vplyvov možno zaradiť aj potencionálny nadprirodzený vplyv).

Najznámejšie hypotézy o vzniku náboženského myslenia sa týkajú optimálneho kognitívneho spracovania minimálne kontra-intuitívnych konceptov (P. Boyer) a hypersenzitívnej schopnosti detekovať konateľov (J. Barrett). Štandardný model náboženskej kognície zahŕňa oba tieto prístupy, pričom vznik náboženských reprezentácií spája jednak so schopnosťou mysle hľadať za vysvetleniami rôznych javov aktéra, jednak s kognitívnou optimálnosťou konceptu nadprirodzeného aktéra, ktorý je vďaka minimálne kontra-intuitívnym vlastnostiam (napr. vševedúcnosť) ľahko zapamätateľný. Na základe teórie mysle sa nadprirodzenému konateľovi prisudzujú intencionálne a emocionálne stavy podobné človeku, čo umožňuje nadviazať s ním osobný vzťah. Stále však ostáva nezodpovedaná otázka, prečo ľudia hľadajú vysvetlenie istých javov v pôsobení nadprirodzených konateľov/príčin a nehľadajú skôr riešenia na úrovni prirodzených príčin.

Existujúci štandardný model náboženskej kognície dopĺňa Smith o vplyv formálnych náboženstiev, ktoré podľa neho ovplyvňujú zachytenie náboženských konceptov a ich uchovanie v pamäti, pričom sa vyselektujú tie, čo súvisia s náboženským učením (resp. odfiltrujú kontraintuitívne koncepty, nepatriace k náboženstvu – lietajúci koberec a pod.). Spracovanie náboženských reprezentácií obsahuje sedem rôznych mechanizmov, ktoré zahŕňajú náboženské rituály, prijatie nového jazyka a spôsobu správania, vytvorenie nových vzťahov a príslušnosti k istej skupine, ako aj osobné náboženské zážitky – to všetko môže posilniť a utvrdiť presvedčenia o pravdivosti prijatých konceptov. Prebieha však aj racionálne posudzovanie a prehodnocovanie náboženských konceptov, v dôsledku ktorého sa buď potvrdí ich prijatie, alebo sa zamietnu.

V rámci náboženskej kognície sa tiež ukazuje existencia dvoch typov myslenia. Rýchle, intuitívne myslenie je spojené s konceptmi ľudovej ontoló-

ako sú napr. agresivita, empatia a altruizmus, ktoré sú prirodzenými behaviorálnymi stratégiami. Porov. SZOIK, K. – WALDEN, Ph. L.: Why atheism is more natural than religion. In: *Studia Religiosa*, roč. 48, č. 4, 2015, s. 313 – 326.

gie, pokým pomalé, reflexívne myslenie spracúva teologicky rozpracovanejšie a sofistikovanejšie koncepty formálneho náboženstva. Hoci heuristické, teda rýchle myslenie má isté výhody, ak intuitívne vzniknuté presvedčenia nie sú podporené kognitívnou a sociálnou štruktúrou, aby sa stali vedomejšími a rozpracovanejšími, sú veľmi nestále a rozporuplné. Náboženstvá sa preto snažia prekročiť ľahko sa rodiace závery rýchlejšieho, intuitívnej religiozity, ktorá môže sklznúť do magického a poverčivého myslenia. Prirodzenú religiozitu však možno chápať ako určitý druh „propedeutiky“ alebo úvodu do „pravého náboženstva“, či akési „lešenie“, o ktoré sa môže oprieť viac rozpracovaný náboženský postoj.⁶⁶

Hľadanie prirodzeného vysvetlenia existencie náboženstva sa často chápalo ako snaha o popretie jeho nadprirodzeného zdroja, teda v konečnom dôsledku ako vyvrátenie existencie Boha.⁶⁷ Zistenia CSR však možno celkom dobre zladíť s teizmom, pričom zároveň nedokazujú, že by náboženské koncepty nemohli byť vnuknuté alebo museli byť iracionálne.⁶⁸ Na základe nich možno tiež usudzovať, že budúcnosť konkrétneho náboženstva súvisí aj s tým, nakoľko je jeho učenie blízke intuitívnemu chápaniu božstva, ale aj s celkovou kultúrnou a vzdelanostnou úrovňou. Poznatky kognitívnych vied môžu tiež podporiť argumenty v prospech práva na náboženskú slobodu či rovnosti všetkých náboženstiev.

Použitá literatúra

- ATRAN, S.: Folkbiology and the anthropology of science: cognitive universals and cultural particulars. In: *Behavioral and Brain Sciences*, roč. 21, č. 4, 1998, s. 547 – 609.
- ATRAN, S. – NORENZAYAN, A.: Religion's evolutionary landscape: counter-intuition, commitment, compassion, communion. In: *Behavioral and Brain Sciences*, roč. 27, 2004, s. 713 – 740.

66 Porov. OVIEDO, L.: Religious Cognition as a Dual-Process: Developing the Model, s. 52.

67 Nejde o priame vyvrátenie existencie nadprirodzeného činiteľa alebo niektorých obsahov viery, ktoré zo samotnej podstaty prírodných vied nie je možné, ale o nepriame, teda o získanie dôkazu o tom, že náboženské myslenie a predstavy o Bohu sú čisto výplodom ľudskej mysle ako dôsledok prirodzene fungujúcej kauzality. Takýto dôkaz by vyvracal konkrétne náboženské tvrdenie o tom, že viera je „nad-prirodzený Boží dar“, s ktorým v kresťanstve súvisí veľa ďalších obsahov viery.

68 Leech a Visala skúmajú dopad CSR na teizmus a konštatujú, že jej výsledky neohrozujú základné tvrdenia o existencii nadprirodzeného aktéra (jednak sa nevyjadrujú k jeho pravdivosti či nepravdivosti, jednak nevylučujú nadprirodzený zásah pri vzniku takéhoto presvedčenia), no môžu ohroziť niektoré partikulárne teistické tvrdenia, ako napríklad tvrdenie, že ľudia môžu cestou prirodzeného rozumu poznať Božiu existenciu – lebo ak presvedčenie o Božej existencii vzniká nevedome ako vedľajší, náhodný produkt evolúcie, a nie ako produkt na to určeného špeciálneho modulu (*sensu divinitatis*), tak je toto presvedčenie nespoľahlivé. Navyše CSR nutne nezaväzuje k determinizmu, tvrdí len, že niektoré aspekty ľudskej kognície, týkajúce sa objasnenia náboženských presvedčení, sú výsledkom komputácie. Porov. LEECH, D. – VISALA, A.: The Cognitive Science of Religion: Implications for Theism? In: *Zygon*, roč. 46, č. 1, 2011, s. 47 – 64.

- BARRETT, J. L.: Cognitive Science of Religion: What is It and Why is It? In: *Religion Compass*, roč. 1, č. 1, 2007, s. 768 – 786.
- BARRETT, J.: The Relative Unnaturalness of Atheism? On Why Geertz and Markússon are Both Right and Wrong. In: *Religion*, roč. 40, č. 3, 2010, s. 169 – 172.
- BARRETT, J. L.: Theological correctness: cognitive constraint and the study of religion. In: *Method and Theory in the Study of Religion*, roč. 11, č. 4, 1999, s. 325 – 339.
- BARRETT, H. C. – KURZBAN, R.: Modularity in Cognition: Framing the Debate. In: *Psychological Review*, Vol. 113, No. 3, 2006, s. 628 – 647.
- BOYER, P.: A reductionistic model of distinct modes of religious transmission. In: WHITEHOUSE, H. – McCAULEY, R. N. (eds): *Mind and Religion: Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity*. Walnut Creek, CA : AltaMira Press, 2005, s. 3 – 29.
- BOYER, P.: Natural epistemology or evolved metaphysics? Developmental evidence for early-developed, intuitive, category-specific, incomplete, and stubborn metaphysical presumptions. In: *Philosophical Psychology*, roč. 13, č. 3, 2000, s. 277 – 297.
- BOYER, P.: Why is Religion natural. In: *Skeptical Inquirer Volume*, roč. 28, č. 2, 2004, s. 1 – 10.
- BOYER, P.: Functional Origins of Religious Concepts: Ontological and Strategic Selection in Evolved Minds. In: *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, roč. 6, č. 2, 2000, s. 195 – 214.
- DENNETT, D.: *Breaking the Spell : Religion as a Natural Phenomenon*. New York : Viking, 2006.
- HEYES, C.: New thinking: the evolution of human cognition. In: *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 2012, 367, s. 2091 – 2096.
- HIRSCHFELD, L. A. and GELMAN, S. (eds): *Mapping the Mind*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994, s. 119 – 148. Dostupné abstrakty online: http://cogweb.ucla.edu/Abstracts/Hirschfeld_Gelman_94.html
- KENNY, A.: *Co je víra*. Praha : Česká křesťanská akademie, 1995.
- LANG, M.: *The Cognitive Science of Religion*. Dizertačná práca. Brno : Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav religionistiky, 2016.
- LAUNONEN, L.: The Naturalness of Religion: Ahat It Means and Why It Matters. In: *Neue Zeitschrift fur Systematische Theologie und Religionsphilosophie (NZSTh)*; roč. 60, č. 1, 2018, s. 84 – 102.
- LEECH, D. – VISALA, A.: The Cognitive Science of Religion: Implications for Theism? In: *Zygon*, roč. 46, č. 1, 2011, s. 47 – 64.
- OVIEDO, L.: Religious Cognition as a Dual-Process : Developing the Model. In: *Method and Theory in the Study of Religion*, roč. 27, č. 1, 2015, s. 84 – 102.
- POPPER, M.: Evolučná psychológia a štandardný model sociálnych vied. In: *Filozofia*, roč. 58, č. 1, 2003, s. 10 – 22.
- POWELL, R. – CLARKE, S.: Religion as an Evolutionary Byproduct: A Critique of the Standard Model. In: *Brit. J. Phil. Sci.*, roč. 63, č. 3, 2012, 457 – 486.

- SCHLOSS, J. – MURRAY, M. J. (eds.): *The Believing Primate: Scientific, Philosophical and Theological Reflections on the Origin of Religion*. Oxford : Oxford University Press, 2009.
- SMITH, A. C. T.: *Thinking about Religion. Extending the Cognitive Science of Religion*. E. Wielenberg, Y. Nagasawa (eds.). Palgrave frontiers in philosophy of Religion, Palgrave Macmillan UK, 2014. (eBook)
- SOSIS, R.: The Adaptationist-Byproduct Debate on the Evolution of Religion : Five Misunderstandings of the Adaptationist Program. In: online *Journal of Cognition and Culture*, roč. 9, 2009, s. 315 – 332.
- SOSIS, R. – ALCORTA, C.: Signaling, Solidarity and the Sacred: The Evolution of Religious Behavior. In: *Evolutionary Antropology*, roč. 12, č. 6, 2003, s. 264 – 274.
- SZOCIK, K. – WALDEN, Ph. L.: Why atheism is more natural than religion. In: *Studia Religiologica*, roč. 48, č. 4, 2015, s. 313 – 326.
- TREMLIN, T.: *Minds and Gods: The Cognitive Foundations of Religion*. Oxford University Press, 2010.
- WHITEHOUSE, H.: *Modes of Religiosity: A Cognitive Theory of Religious Transmission*. Walnut Creek, CA : Altamira Press, 2004.
- WHITEHOUSE, H. and McCAULEY, R. N. (eds): *Mind and Religion: Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity*. Walnut Creek, CA : AltaMira Press, 2005.
- WUTHNOW, R.: *Sharing the Journey: Support Groups and America's New Quest for Community*. New York : Free Press, 1994.

Mgr. Ing. Mária Spišiaková, PhD.
Teologická fakulta Trnavskej univerzity
Kostolná 1, P. O. BOX 173
814 99 Bratislava
maria.spisiakova@truni.sk